

Din näsa i mitt öga

Att tolka den andre utifrån ansiktet

Sven B Ek, professor emeritus i etnologi

För många år sedan fick jag i min hand en kopia av en skrift som heter *Hur kan man av en människas yttre sluta sig till hennes karaktär?*. Detta var Allers Familje-Journals handbok 1927, nu i omtryck av bokförlaget Rediviva. Det finns en underrubrik: ”Små strövtåg på fysionomikens och karaktäriologiens område.” Alltså en lagom vetenskaplig skrift. Utgångspunkten för det lilla häftet – 47 sidor – är de visa orden ”känn dig själv” som präglats av oraklet i Delfi. Men för att kunna lära känna sig själv måste man också ”lära känna andra”, heter det. Detta har visat sig vara svårt. Men det finns möjligheter. ”Det är just en sådan handräckning som denna lilla handbok i all anspråkslöshet vill försöka att lämna”, nämligen att tolka samspelet mellan ansiktsuttryck, gång och hållning och inre karaktärsegenskaper. De regler läsaren får att tolka huvudform, ögon, näsa, mun etc. ska man pröva först på sig själv och sedan sina släktingar och omgivningen i övrigt. ”Man blir kanske slutligen så skicklig, att man blott genom en hastig blick förmår lyfta lite på den mask, bakom vilken så många av ens medmänniskor döljer sitt rätta ansikte och därigenom få en förnimmelse av, vad dessa i verkligheten innehålla”, heter det. I andra likartade skrifter framhålls karaktärologins nyttopotential på ett än tydligare sätt. Man ska inte riskera att t. ex. anställa fel person. I den här skriften som i andra av liknande slag understöds framställningen av foton – vem är klokast av barnen på denna sida? – eller teckningar, inte sällan i silhuett. För att ta ett exempel, sättet att sitta. ”Stadigt och tillbakalutad: flegmatiska, brist på säkerhet i ämbetsutövning eller affärer, osjälvständig.” Men kanske förväxlar jag den karaktäristiken med den följande som angår den som tycker om att sitta lite vårdslöst och då är ”spekulativ, filosofisk”. Det är inte så lätt att i silhuett skilja den tillbakalutade från den vårdslöse.

Som etnolog läste jag den här lilla skriften med både nöje och löje. Den svarade på en allmän tro på möjligheten att andligen röntga den andre, en modern folklöre med vetenskapliga pretentioner. Av någon anledning lade jag den åt sidan som ren förnöjelse. Kanske var det för att jag hade så många exempel som inte stämde in. Där var min granne i Staffanstorp som såg så gement elak ut att man ryste. Han var otroligt snäll och social men fick sällan vara social. Han var ju uppenbarligen så avskyvärd att man inte ville ha med honom att göra. Han led av detta – som hans hustru en gång anförtrodde mig. Men om man nu bär på alla folkliga och pseudovetenskapliga kännetecken på elakhet får man skylla sig själv. En annan var min vän kommunalpampen i Eslöv. Sturvuxen var han, ansiktet rött, runt och plufsigt. Om någon var en vällevnadsman och drinkare var det han. Det var bara det att han var född absolutist och sådan förblev han. Också som kommunalpolitiker var han något så ovanligt som en renlevnadsman.

Med dessa två exempel vill jag redan nu ha sagt att jag är en skeptiker till karaktärologin.

Jag glömde emellertid bort den folklöre jag hade luktat på. Årets tema för humanistdagarna – dom och vi – återkallade intresset och jag började läsa in mig på karaktärologier. Egentligen behöver man nog inte läsa så mycket för att förstå det fundamentala i tänkandet om motsättningar mellan grupper och individer och de symboliska översättningarna av dessa. Utan att veta något om neanderthalarna är jag övertygad om att de upplevde vi – de-motsatsen t. ex. utifrån sina olika geografiska revir, som också blev sociala och omvandlades till bilder. Säkert har detta enkla mönster traderats till våra dagar om än kanske inte från neanderthalarna direkt. Vi har våra mer eller mindre diffusa bilder av tyskar, fransmän, skåningar och andra. Ibland smyger sig fysionomin in men oftast är det väl fråga om själslig karaktär. Men så är det inte alltid.

I mina folkloristiska läsningar på Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg träffade jag på följande uppteckning från en meddelare från Tossene: ”Invånarna på Malmön kallades Malmöbarnen, de voro småväxta, hade låga pannor, sneda ögon, strävt hår och tjocka läppar; de voro flitiga och enfaldiga. De härstammade från soldyrkare.” Här görs en karaktärisering av ett kollektiv vilken inrymmer en rad diskriminerande karaktärsdrag enligt den folkliga tron. En vanlig och framgångsrik förenkling är att man reducerar det besvärliga och motsägelsefulla kollektivet

till en tydligt identifierbar typ. Som juden t. ex. I Iréne Nemirovskys nu välbekanta *Storm över Frankrike* som utkom på svenska 2006 kan man läsa en judinnas självföraktande beskrivning av sitt folk. Hon ser dem som en grupp människor med följande drag: krulligt hår, böjd näsa, mjukt handslag, krokiga fingrar och naglar, mörklagd eller gulaktig eller olivfärgad hy, tattsittande svarta och fuktiga ögon, klen kroppsbyggnad, tjocka svarta lockar, likbleka kinder, oregelbundna tänder, vibrerande näsborrar, vartill kommer vinningslystnad, stridslystnad, hysteri och den nedärvda skickligheten att sälja och köpa med skräp, fiffla med valutor, vara handelsresande eller schackra med oäkta spetsar eller smuggelgods. Enligt bokens förord var detta Nemirovskys syn på sitt folk vid en viss tidpunkt. Hur det verkligen förhåller sig med det vet jag naturligtvis inte. Klart är att det hon formulerade var en gammal, cementerad nidbild av juden.

En intressant fråga är hur specifika ansiktsuttryck och andra fysiska drag förhåller sig till karaktärsteckningar av det folkliga kollektivet. Vilket är äldst? Själv är jag då övertygad om att den där andra gruppen – malmöbor eller judar – inte egentligen identifierades av låga pannor eller krokiga näsor utan därför att de i förhållande till oss helt enkelt inte var vi. Karaktärstragen har med denna hypotes tillförts med tiden för att konfirmera annorlundaskapet.

Karaktärssymboliken har gamla anor. I Bibelns Ordspråksbok kan man t. ex. inhämta följande: ”En ond människa, en illasinnad man, talar med kluven tunga, blinkar med ögonen, skrapar med foten, gör tecken med fingrarna. Han är falsk i sinnet, smider ränker och vållar ständiga tvister.” I Jesus Syraks vishet sätts ansiktet i förbindelse med sinnestillståndet, glatt eller sorgset. Den ondskefulle slår ner blicken och ”En man som blinkar med ögonen har ont i sinnet.” Säkert finns det mycket mer att finna i Gamla Testamentet. Att jag här har koncentrerat mig på ögonen ska jag förklara senare. Av praktiska skäl ska jag här citera Carl-Herman Tillhagen och hans *Vår kropp i folktron* (1989). Också i den svenska folktron spelade blicken en stor och avslöjande roll. ”Den som blinkar med ögonen titt och tätt är falsk och listig”, antecknade rådmannen Erik Havton 1818 på tal om sed och tro i sin hembygd Tjust, och drygt hundra år senare stod samma omdöme att läsa i en Hallandstidning. ”Detta är inte något nytt för den som så många andra i sin generation uppfostrats till att titta andra stint i ögonen och misstro dem med flackande blick.”

Det är emellertid inte bara i det folkliga tänkandet ansiktet var själens spegel och en näsa hade något att berätta om bäraren. Författare och karikatyrtecknare kom också att omhulda det fysiologiska sanningssägandet. De mänskliga anletsdragen kom att understryka det psykiska budskapet i den litterära eller konstnärliga formen. Både författare och bildkonstnärer replierade på den förmåga till ansiktsläsning som var ett allmänt kunskapsstoff. Det var en tidsfråga när fysiologin skulle bli ”vetenskap” – med citationstecken. Ett exempel kan man hämta från läkaren och naturfilosofen Paracelsus från första hälften av 1500-talet. En viss nästyp vittnade enligt honom om ondska, falskheter och lögnaktighet. Det ska då noteras att han arbetade mycket med empirin. Liksom andra, mindre vetenskapliga tolkare av ansiktet och den fördolda karaktären.

Att forskare skulle söka efter vetenskapligt beläggbart samband mellan människans utseende och själsliga egenskaper var väl oundvikligt. Kanske låg detta ytterst i att människan var född att vara Guds avbild. Med det naturvetenskapliga tänkandets frammarsch blev emellertid den religiösa anknytningen mindre betydelsefull. Teckentydandet blev emellertid starkt inom den så kallade fysionomiken. Ett exempel är den nu avlidna frenologin som blomstrade under 1800-talet och som byggde på en analys av skallens form. Ernst Kretschmers lära om kroppsbyggnad och psykiska egenskaper, som jag läst med stort intresse som student, får väl räknas till samma kategori. Finkänslig lundensare som jag är går jag här inte närmare in på de uppsaliensiska rasforskarna på 1900-talet.

Fysionomiken – eller karaktärologin – är ett vitt och svårgripbart fält. Jag kan inte sanningsenligt säga att jag har en heltäckande överblick över det. Men det förefaller som om ansiktsfysionomiken inte togs över av utbildade vetenskapsmän – även om undantag finns – utan av glada amatörer.

I den relativt riktiga internationella flora av böcker som har getts ut är det ett namn som ofta dyker upp: Johann Caspar Lavater. Han är uppenbarligen området grand old man. Han levde 1741–1801, var egentligen präst men blev mest känd för sitt verk *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*. Alltså ungefär ”Fysionomiska fragment att öka människokunskapen och människokärleken”. Det är fyra tjocka band som kom ut 1775–78. Med tanke på sidantalet kan man förstå författaren när han betonar att verket inte vänder sig till gemene man. Icke desto mindre blev han en berömd europé. Redan 1810

hade mastodontarbetet tryckts i 16 tyska, 15 franska, 2 amerikanska, 2 ryska, 1 holländsk och 20 engelska utgåvor. Inte att undra på att han i senare tid har jämförts med popidoler.

De fyra banden är fulla med porträtt och silhuetter, liksom andra teckningar, alla noggrant analyserade och kommenterade. Djur blandas med människor, pseudovetenskapliga påståenden med religiösa utläggningar. En intressant iakttagelse är att silhuetten enligt Lavater var särskilt talande därför att den var så ren i sin framställning. I vår dagspress används den för att anonymisera åtalade i brottsmål. Men ska man vara ärlig förefaller de svartvita återgivningarna vara särdeles pregnanta!

Med Lavaters religiösa grundsyn skulle en välartad människa ha ett harmoniskt utseende. Sokrates vållade Lavater stort besvär eftersom han av alla beskrevs som särdeles ful och plufsig. Han räddades med nöd och näppe genom en slags brännvinsadvokatur från Lavaters sida.

Lavaters vetenskapliga nivå kan exemplifieras genom ett citat. Det gäller ögon – det kunde lika gärna varit öron eller pannor. ”Blå ögon avslöjar överhuvudtaget mer svaghet, kvinnlighet och vekhet än de bruna och svarta. Visserligen finns det stadiga och kraftfulla män med blå ögon, dock finner jag långt fler starka, manliga, tänkande människor med bruna ögon än med blå.” Man kan misstänka att författarens ögon inte var blå.

Lavater blev på sin tid både kritiserad och förlöjligad. Han försvarar sig i sitt verk och påpekar bland annat att ”fysiognomiken” kunde anses vara en vetenskap lika väl som alla andra omatematiska vetenskaper. Hur som helst blev Lavater en betydelsefull stilbildare.

Bokförlaget Rediviva som kom med en nyutgåva av Allers Familje-Journals handbok av 1927 återkom 1982 med *Den praktiske människokännaren*. Här kan man bland annat läsa: ”Lång, skarp näsa i förening med platt, bakåtsluttande panna och liknande haka: småsinthet, egoism, känslökyla”. Om blicken heter det här: ”Alla har vi mött den irrande, skeva och ostadiga blicken, som alltid är ett dåligt tecken och avslöjar inre osäkerhet, vankelmod, mindervärdeskänsla eller oärlighet och opålitlighet, och alla känna vi också till den fasta, stadiga blicken, som lugnt och bestämt riktas mot den tilltalade och är ett säkert tecken på inre fasthet och beslutsamhet, rättframhet och rätlinjighet”.

Jag ska ta två citat till. ”Personer med irrande blick har svårt att se andra i ögonen och föredrar att se på sina fötter eller vad som helst för att slippa

ögonkontakt. Dessa människor är opålitliga eller blyga.” I samma bok heter det bland annat att ”en extremt nedåtriktad näsa innebär att ägaren är opålitlig som vän”. Detta står att läsa i Lailan Youngs *Ansiktets hemligheter* som gavs ut på svenska 1984. Det intressanta är att dessa visdomsord är uttryck för en kinesisk ansiktstolkning – ”Siang mien” – som uppges ha mer än 2 000 år på nacken men som ”idag har vidarebefordrats genom tidsåldrarna från mun till mun”.

Det har här bara blivit några få axplock ur den fysionomiska litteraturen. Att denna är ovetenskaplig och närmast får betraktas som en litterär folklore är uppenbart. Det slutliga beviset är det där med den irrande blicken. Att den skulle tyda på en svag eller dålig karaktär är rent nonsens. Jag *vet* eftersom jag alltid har tyckt illa om att titta någon stint i ögonen. Något kan det dock ligga i ansiktstolkningen. Att en smal och snipig näsa sitter på en girig person är ju odisputabelt. *Någon* fördom måste man väl få hålla sig med!